

Algirdas JAKUBČIONIS

Opozicija sistemai: žvilgsnis iš svetur

Prieš gerą dešimtmetį, 1980 metais, Chocago buvo išspausdinta lietuvių išeivijos autoriaus T.Remeikio knyga "Opozicija sovietiniam valdymui Lietuvoje 1945-1980 metais" (Thomas Remeikis. Opposition to Soviet rule in Lithuania 1945-1980. - Chicago. - 1980. - 680 p.). Jos pristatyme skaitytojams rašoma, jog knyga susideda iš dviejų dalių: studijos ir dokumentų rinkinio. Mus domina studija.

Monografijoje nagrinėjamas laikotarpis skaidomas į: 1) 1944-1952 m. - partizanų kovos metus; 2) 1953-1970 m. - tautiško išsaugojimo laikmetį ir 3) naujos opozicijos formavimosi aštuntajame dešimtmetyje laikotarpį. Prieš pradėdamas pirmojo laikmečio analizę, autorius pateikia opozicijos sąvoką ir jos įprasminimą. Jo nuomone, opozicija gali būti dvejopa: neišeinanti iš sistemos rėmų, nepasisakanti prieš teisę sistemai egzistuoti ir siekianti ją tobulinti. Tai opozicija sistemos viduje (Within-system). Antroji opozicija atmeta sistemą (system-rejective). Pirmajai priskiriamas taikus protestas, pasinaudojimas galimybe burtis į klubus, aptarti ekonominio, politinio, kultūrinio gyvenimo problemas. Antrajai būdingesnis partizaninis judėjimas, pagrįdinės spaudos leidimas, slapti pokalbiai, kritikuojančys sistemą. T.Remeikio nuomone, tokiai opozicijai nuo 8 dešimtmečio pabaigos Lietuvoje atstovavo Laisvės Lyga. Lietuvai buvo priimtinesnė bei vyravo pastaroji opozicija. Lojalioji buvo būdingesnė Rusijos disidentams. Lietuva siekė nusikratyti primestos sistemos. Tokią opoziciją nulėmė turėtas valstybingumas ir jo prisiminimas, ekonominių ir demokratinių laisvių nebuvimas, religijos persekiojimas ir tikinčiųjų beteisiškumas. Tautos siekiai negalėjo būti įgyvendinti modifikuojant sistemą, o tik ją likvidavus.

Autoriaus nuomone, esant režimui, opozicija jį pagimdžiusiai santvarkai buvo neišvengiama. Siekdamas apsisaugoti režimas riboja gyventojų interesus ir taip nustoja sugebėjimo vystytis, darosi vis mažiau gyvybingu. Opozicijos stiprumas priklauso nuo represijų dydžio, masto ir jų sukeltą nepasitenkinimą. Kuo didesnis nepasitenkinimas, tuo labiau opozicija darosi nepakanti režimui. Lietuvoje tokį nepasitenkinimą dar labiau didino tai, kad režimas tautai buvo įdiegtas per prievartą.

Analizuodamas sovietinio režimo metais susidariusią tautiškumo problemą Lietuvoje autorius akcentuoja, kad ši sąvoka apima tautinę savimonę, identitetą ir bendros kilmės jausmą. Sovietų Sąjungoje tautiškumas įteisintas identiteto lygyje, tai yra toleruojama teisė suvokti ir turėti tautybę. Identitetą rodo: kiek lietuvių kalbą vadina gimtąja, kokia kalba dėstoma mokyklose, kiek lietuvių respublikoje ir kaip jis kinta, kiek mišrių santuokų ir kokią tautybę pasirenka vaikai iš tokių santuokų. Sovietinė nacionalinė politika tautinį identiškumą silpnino: rusinimu, kai diegiama rusų kultūra ir rusifikacija, kai ne rusai psichologiškai transformuojasi į rusus (P.26). T.Remeikis daro išvadą, kad tautinė savimonė daugelio TSRS tautų jau pažeista tokios nacionalinės politikos. Ją nulėmė dar K.Markso teiginys apie mažų tautų integraciją į didžiąsias ir socialistinės nacijos susidarymą. Autoriaus nuomone, savimonės pokyčius demonstravo 8 dešimtmečio teiginiai, kad "susidarė nauja žmonių bendrija - tarybinė liaudis" (P.30). Jai būdingas ne tik socialinis-ekonominis tapatumas, bet ir viena bendravimo kalba - rusų kalba (language of communication). Taigi autorius ir darė išvadą, kad vykdoma asimiliacijos politika.

Kitame veikalo skyriuje T.Remeikis nagrinėja esminius partizaninio karo (1944-1952) momentus. Pateikiama faktinė ir statistinė kovų medžiaga. Išvardijamos kovos priežastys: nacionalizavimas, žemės reforma ir kolektyvizmas, asmens laisvės netekimas (galėjai būti priskirtas priešišškai klasei), mobilizavimas į raudonąją armiją. Analizuojamos tarptautinės priežastys. Jo nuomone, Vakarų šalių pergalė ir Atlanto chartija buvo pagrindinėmis rezistencijos tarptautinėmis priežastimis. Tikėjimas Vakarų parama buvo toks didelis, kad partizanai atmetė 1947 m. Lietuvos diplomatijos šefo St.Lozoraičio rašyto laiško teiginį apie JAV ir Anglijos materialinį ir moralinį nepasiruošimą pradėti kovą už valstybės, buvusios Sovietų sferoje, laisvę (P.46). T.Remeikis nurodo, kad rezistentai turėjo ryšius su Vakarų šalimis, tų šalių žvalgyba, ir daro įdomią prielaidą, kad dėl greito 1950 ir 1951 m. permestų į Lietuvą rezistentų grupių likvidavimo buvo kaltas Sovietų Sąjungos rezidentas Kim Filby (Kim Philby), dirbęs Anglijos žvalgyboje. Kaip vieną iš opoziciją ir rezistenciją lėmusių faktorių autorius nagrinėjo Stalino teroro politiką. Jo skelbti kovos su "liaudies priešais", "Hitlerio kolaborantais", pasiturinčiais ūkininkais lozungai sumažino žmonių pasirinkimą iki kalėjimo ir miško.

Autorius aptarė pasyviosios rezistencijos organizacijas Lietuvoje, pabrėžė, kad jų siekis vadovauti partizaniniam judėjimui buvo tarpusavio nesutarimų priežastimi. T.Remeikis paneigė oficialią sovietinę klasių kovos teoriją. Atmetė teiginį, kad kova buvo organizuota užsienio

žvalgybų ar Vokietijos. Įrodė, kad partizanai nebuvo nacių kolaborantai ar kriminaliniai nusikaltėliai. Pagrindė partizanų kovų pasipriešinimo pobūdį. Nusakydamas rezistencijos pasekmes, autorius akcentavo jos įtaką tautinei savimonei, istorinės patirties kaupimui (1863, 1918-1919, 1941 m. birželio sukilimas), tautinės savivarbos saugojimui ir t.t. Kovos parodė teiginių apie draugiško raudonosios armijos sutikimo nepagrįstumą, lėmė lėtesnę ekonomikos ir pramonės raidą. Rezistencija sudarė galimybę išlikti tautai, prisidėjo prie 8 dešimtmečio opozicijos susidarymo.

1953-1970 m. laikotarpį autorius vertino kaip tautiškumo egzistavimo metą, apribotą valstybinių institucijų, tautiškumą, buvusį nustatytose ribose (institutional nationalism). Po ginkluotos rezistencijos nuslopavimo įsivyravo opozicija sistemos viduje. 1956 metų demonstracijos Vilniuje ir Kaune rodė, kad represijų metas baigėsi. Kaip tuo metu vykusių pokyčių rezultatas buvo studentų reikalavimai leisti skaityti emigracinių autorių darbus, statyti paminklą Gediminui pilies papėdėje. Jų aktyvumą rodė pusiau legalių grupių susidarymas, kuriose aptardavo draudžiamus kūrinius. Vilniaus universitete susidarė etnografų, turistų grupės, prasidėjo J. Žiugždos redaguotų istorinių darbų (Lietuvos TSR istorija) kritika.

1960 m. į Vilnių atvyko vienas iš Rusijos disidentų Ginzburgas, ir tai buvo ryšių pradžia tarp Vilniaus ir Maskvos disidentų. Pagerėjo kūrybinė laisvė, kurią autorius apibūdino T. Venclovos žodžiais: "buvo galima daryti taip, kaip nebuvo galima Stalino metais" (P.70).

Perėjimą nuo sistemos atmetančios opozicijos prie opozicijos sistemos viduje nulėmė ne tik laisvės išaugimas. Autoriaus nuomone, tokios opozicijos galimybę sudarė švelnesnė N. Chruščiovo politika ir jo vykdoma destalinizacija, ekonominės reformos, teisės ruošti nacionalinius kadrus suteikimas. Reformų pasekmės: respublikos savarankiškumo padidėjimas, politinės ir ideologinės kontrolės sumažėjimas ir sąlygų tautos kūrybiškumui padidėjimas taip pat silpnino opozicijos griežtumą. Mažesnės priklausomybės nuo Maskvos, decentralizacijos siekė ne tik tautiniai judėjimai, bet ir vietinė partinė ir tarybinė biurokratija. Nacionalinių interesų ji nerėmė, bet norėjo didesnio savo veiksmų autonomiškumo, didesnių galimybių respublikos viduje. Dėl šių priežasčių autorius daro išvadą, kad valdančiojo elito decentralizacijos siekis atitiko nacionalinius interesus, prisidėjo prie tautinės situacijos gerėjimo respublikoje. Ir netgi teigė, remdamasis T. Ženkliu (A. Štormu), kad "Sniečkaus politika pasirodė naudinga nacionalumui" (P.72). Šiam teiginiui pagrįsti autorius primena Sniečkaus pasipriešinimą Chruščiovo politikai žemės ūkyje, jo kritiką dėl Trakų atstatymo, Chruščiovo atsisakymą atvykti į Lietuvą dėl jos "nacionalizmo". T. Re-

meikis teigiamai vertina lietuvių įsivyravimą Lietuvos kompartijoje, vyriausybėje, pramonėje ir kultūroje, rusų pakeitimą lietuviais įvairiose valdymo grandyse.

T. Remeikio nuomone, pramonės valdymo perėjimas respublikos Liaudies Ūkio Tarybai ir pagrindinės ekonominės raidos kryptys atitiko Lietuvos interesus. Kaip itin teigiamas veiksnys vertinamas pramonės įmonių išdėstymas nedideliuose miestuose, kuriuose buvo darbo rankų perteklius. Tai užkirto kelią imigracijai į Lietuvą. Viena neigiamiausių klaidų - chemijos pramonės sukūrimas ir jos įmonių išdėstymas. Pasipriešinimas neapgalvotiems planams statyti naftos perdirbimo gamyklą Jurbarko (1966) ir mažiau taršios gamyklos pastatymas Mažeikiuose vertinamas teigiamai. Autorius stengėsi rasti tai, ką gero tuo metu valdantysis elitas padarė Lietuvai, jos žmonėms. Jis prieina išvados, kad respublikos valdininkai skyrė Sąjungos ir Lietuvos interesus ir palaikė pastaruosius. Tų pastangų rezultatas - respublikos "ekonominė gerovė, klestėjimas ir etninis vientisumas" (economic well-being, prosperity and ethnic identity, P.85).

Kultūrinės inteligentijos suaktyvėjimo metas, autoriaus nuomone, prasidėjo nuo 7 dešimtmečio. Atsirado modernusis menas, pasąmonės srauto metodas literatūroje. Inteligentus T. Remeikis suskirstė į pesimistus, kurie bijojo rusifikacijos, ir optimistus, teigusius, kad sąlygos kūrybai vis gerės. Lietuvių kalbos įsigalėjimas mokyklose ir aukštosiose mokyklose, estetizmas kūryboje nuteikė optimistiškai. Kaip atsvara toms viltims buvo traktuojama tuometinio LKP CK kultūros skyriaus vedėjo J. Bielinio kalba, pasakyta 1969 m. vykusiame kultūros darbuotojų suvažiavime. Buvo pareikalauta propaguoti mene komunistines idėjas, pasmerkta Vakarų kultūra, kompromisai kūryboje. Ir visgi T. Remeikio išvada teigiama - respublikoje buvo sudarytos "sąlygos ir atmosfera nacionalinių vertybių ugdymui" (P.13).

Nuo aštuntojo dešimtmečio autorius išskiria naują opozicijos kilmę, kurią sukėlė ekonominio nuosmukio pradžia, religinių draudimų stiprėjimas, nacionalinio nepasitenkinimo didėjimas. Išorinį poveikį darė žmogaus teisių judėjimas, ryšiai su emigracija, radijo stočių transliacijos. Žmogaus teisių reikalavimai išaugo į opoziciją Sovietinei sistemai. Nacionalinė opozicija išsiliejo į pasipriešinimą imperinei struktūrai. Socializmo krizę kėlė pervermas komunikacijoje - įrašai, kopijos, telefono ryšių išplitimas ir negalėjimas izoliuoti nuo pasaulio. Ekonomikos modernizavimas galutinai padarė komandinį vadovavimą neefektyviu. Autorius aptarė visus opozicijos pasireiškimų atvejus, formas, pagrindė ją gausia faktine ir dokumentine medžiaga. Paminimas tragiškas kalbininko J. Kazlausko likimas, S. Kudirkos bandymas pabėgti į JAV, atkreipęs pasaulio visuomenės dėmesį į Lietuvą. Dar dides-

nį rezonansą turėjo R.Kalantos susideginimas. 1972-1979 m. pogrindyje leisti 8 leidiniai taip pat rezidavo Lietuvoje.

Pradėjęs nagrinėti opozicijos veiklą, autorius nurodo, kad lojalioje opozicijoje buvo nacionaliniai komunistai, reikalavę autonomijos ekonominiame ir kultūriniame gyvenime. Pastarajai opozicijai priklausė žmogaus teisių gynimo judėjimas. Sistemą atmetė nacionaliniai ir religiniai judėjimai bei liberalusis tautinis judėjimas. T.Remeikis aptarė visus šiuos judėjimus, daugiau dėmesio skirdamas katalikiškajam - kunigų judėjimui. Šis judėjimas buvo dvejopas. Viena jo dalis kovojo už savo teisės sovietinių įstatymų ribose. Tai teisės nevaržomai atlikti katalikiškas apeigas, leidimo statyti naujas bažnyčias, daugiau klierikų priimti į kunigų seminariją. Tokie reikalavimai vertė bendradarbiauti su valdžios organais, eiti į kompromisus, bet neperžengti bendradarbiavimą nuo kolaboravimo skiriančios ribos. Už pernelyg glaudžius ryšius smerkiamas monsinjoras Č.Krivaitis, kuris dar pasmerkiamas ir už moralinį silpnumą (moral lascity).

Kita dalis - atmetė sistemą. Jie leido pagrindinę spaudą (LKBK nuo 1972 m.), slaptai vykdė pastoracinį darbą, užtikrino pagrindžio seminarijos veiklą.

Aptardamas bendrąjį katalikiškąjį - nacionalinį judėjimą, autorius jame įžvelgė krikščionių - demokratų principus. Jie už demokratiją, už politines partijas, už neutralitetą, už bažnyčią, atskirtą nuo valstybės, bet prieš atvykėlius į Lietuvą po 1944 m. ir už jų repatrijavimą. Jų pažiūros atsispindėjo pagrindiniame "Aušros" žurnale.

Liberalusis nacionalizmas kėlė panašius reikalavimus, tik be religinių tikslų. Itin akcentavo valstybingumo raidos prievartinį nutraukimą, demaskavo sovietinę dezinformaciją, kėlė tikslą stimuliuoti tautinę samonę. 1979 m. susidarė "agresyviųjų" tautinių liberalų grupė, paskelbusi, kad tautybė dominuoja virš žmogaus ir pasisakė, kad kova už laisvę ir Nepriklausomybę yra pirmesnė (P.162).

Žmogaus teisės Lietuvoje gynė 1976 m. sudaryta Lietuvos Helsinkio grupė. Ją sudarė įvairių tikėjimų ir pažiūrų žmonės. Grupei priklausė V.Petkus, T.Venclova, E.Finkelšteinas. Jie kėlė tikslą informuoti pasaulį apie žmogaus teisių pažeidimus Lietuvoje. Aktyviau grupė veikė iki 1979 metų.

Opozicija sistemos viduje buvo kairieji nacionalistai arba autorius vartojo 8 dešimtmečio pab. labiau paplitusį terminą, eurokomunistai. Jie pasisakė už tai, kad respublika visiškai galėtų naudotis įstatymiška garantuotomis teisėmis. Sistemos kritiką grindė Maskvos teiginiais.

Opozicijos sovietiniam valdymui nagrinėjimas baigiamas mintimi, kad Lietuvai negresia rusifikacija, tautinė asimiliacija nevyksta, o tvirtėja Lietuvos opozicijos nacionalinis siekis - Nepriklausomybė.

T. Remeikio darbe gausu faktų. Ypač reikšmingi 7-8 dešimtmečio pasipriešinimo aprašymai, kurie lietuviškai dar nepaskelbti. Bet reikšmingiausia - tai teorinis šių faktų įprasminimas. Būtent detali analizė, opozicijos ir jos veiksmų apibendrinimas sudaro šio darbo išliekamąją vertę.

Antroji knygos dalis yra skirta dokumentams. Jie sugrupuoti pagal tuos pačius periodus kaip ir studija. Dar viena dokumentų grupė - tai religijos padėtį atspindinti medžiaga. Dalis dokumentų mūsų skaitytojams iš viso nėra žinoma, ir tai padidina knygos pažintinę reikšmę.